

VERDUURZAMEN, EEN SOCIAAL VERANDERKUNDIG PERSPECTIEF

Lezing op Symposium over Verduurzamen, Kring Andragologie UVA

Dr. Gerard Donkers 28 november 2019

Beste mensen

Maresa Oosterman, directeur van SDG Charter Nederland, dat werkt aan de implementering van de *Sustainable Development Goals* van de Verenigde naties, heeft met haar verhaal een mooi begin gemaakt van dit symposium over verduurzamen. Ze heeft een breed beeld geschetst van de problemen, van wat ons als Nederland te doen staat en hoe we dat hebben georganiseerd.

Als Kring Andragologie hebben we ons afgevraagd wat ook ónze bijdrage als sociale veranderwetenschap zou kunnen zijn aan het actuele vraagstuk van verduurzaming en de ontwikkelingsdoelen die we daarbij voor ogen hebben. Na discussie en rijp beraad hebben we geconcludeerd dat we op een áántal punten mogelijk van toegevoegde waarde zijn. Het gaat hier om basale, inhoudelijke inzichten die je terug ziet komen in allerlei verschillende theorieën, methodieken, werkvelden en beroepsgroepen die zich bezig houden met veranderen.

In mijn verhaal zal ik proberen enkele van deze punten – die ook terugkomen in de vragen aan de inleiders van de middagsessies - toe te lichten.

Stel je gerust: het zijn allemaal heel eenvoudige punten, maar bepaald niet vanzelfsprekend! Naarmate ik zelf ouder wordt, wordt complexiteit eenvoudiger. Maar de eenvoud wordt complexer!

In het boek dat jullie hebben ontvangen en dat speciaal voor dit symposium is geschreven, staan die eenvoudige punten complex uitgewerkt.

Laat ik beginnen met een *kleine voorbeeldsituatie* van Frank Mulder, die in De Groene van 29 augustus 2019 schrijft over de Utrechtse wijk Overvecht die van het gas af moet. Zoals dat vóór 2050 geldt voor alle wijken, buurten en dorpen.

De gemeente heeft besloten, zo schrijft Mulder, dat de wijk aardgasvrij moet worden. Bewoners zijn verontwaardigd. Ze vinden die top-down benadering niet goed en de toon van de gemeente heel dreigend:
We moeten gaan meedoen met een plan dat ons misschien wel tienduizenden euros per huishouden gaat kosten.

Maar de wethouder stelt gerust:

Ons uitgangspunt is dat het woonlastenneutraal gaat gebeuren.

Veel bewoners willen ook wel hun huis verduurzamen, als dat kan, maar ze willen niet voor het blok worden gezet door gemeente en corporaties. De bewoners besluiten om zelf een alternatief plan te gaan maken. Ze beginnen bij de mensen zelf. Als bewoners maken ze samen een plan voor nieuwe energie, zetten daarin hun eigen uitgangspunten en voorwaarden en bundelen hun gegevens in een manifest dat ze aan de hele buurt presenteren. De initiatiefnemer van het plan zegt:

De houding van mensen is heel anders dan bij de informatieavonden van de gemeente. Je merkt dat het ons samenbindt, als buurt.

Ondertussen is de gemeente bereid het alternatief plan van de buurt te bestuderen. Iedereen is enthousiast: Mulder schrijft:

Wat hier in Vechtzoom opbloeit, kan misschien wel uitgroeien tot een alternatieve aanpak van verduurzaming voor heel Nederland.

Interventiegericht denken

Als we vandaag veranderkundig gaan denken over verduurzaming, dan is een eerste vraag die we ons kunnen stellen: *wie* is die veranderkundige; wie zijn die veranderaars? In het voorbeeld verhardt aanvankelijk de discussie en zijn de bewoners boos. Hoe reageer je hierop als overheid? In dit voorbeeld ziet de gemeentelijke overheid kennelijk niet alleen zichzelf, maar ook de bewoners van de wijk als mede-veranderaars. (Dat klinkt eenvoudig, maar vanzelfsprekend is het niet) Er ontstaat nu een gezamenlijke aanpak van het probleem.

Als we op deze manier alle belanghebbenden bij verduurzaming als mede-veranderaars beschouwen, dan zien we dat het op dit moment in Nederland bruist van energie, hoewel er nog heel veel meer moet gebeuren, willen we de klimaatdoelen van Parijs (2016) halen.

Er komt de laatste jaren steeds meer kennis op allerlei gebied naar buiten over het belang, maar ook over de complexiteit van verduurzaming. Zo blijken de opwarming van het klimaat, het verlies van biodiversiteit en de aantasting van hele ecosystemen uitermate ernstige problemen en de gevolgen ervan zijn talrijk. Volgens het overgrote deel van natuurwetenschappers - klimatologen, geologen, biologen etcetera - is de balans in ons aardsysteem ernstig verstoord, onder meer door de grote hoeveelheden broeikasgassen die wij dagelijks in de dampkring stoten. En dan te beseffen dat al het leven op aarde afhangt van het

klimaat dat heerst in de onderste laag van de atmosfeer (de troposfeer), een dunne laag van maar ongeveer 13 kilometer rond de aarde. Boven die dunne laag is geen leven mogelijk, daar kunnen we niet meer vrijuit ademen.

Als veranderkúndigen hier bijeen, stellen we ons nu de vraag:

Hoe kunnen we die balans in ons aardsysteem herstellen, zodat de wereld leefbaar is voor huidige en toekomstige generaties?

Een wereldomvattend vraagstuk dat niet even in Overvecht wordt opgelost.

Volgens de Duitse socioloog Ulrich Beck barst de wereld, met zijn talrijke elkaar versterkende crises op allerlei gebieden, nationaal en internationaal, uit zijn voegen. De wereld heeft zijn samenhang verloren en is de kluts kwijt.

Onzekerheden en risico's domineren. In zijn boek *De metamorfose van de wereld* (2018) vraagt hij zich af hoe we dat verschijnsel moeten verklaren.

En dat is natuurlijk een hele zinvolle vraag. Maar in veranderkúndig denken gaat het niet zozéér om de vraag naar *waaróm* wij de wereld niet meer begrijpen - haar kern is niet: de wereld te beschrijven en te verklaren-, maar het is een interventiegericht denken: *hoe gaan wij om met die complex wereld vol risico's, onzekerheden en dilemma's, met het oog op verduurzaming van de wereld (niet met het oog op zelfvernietiging)? Wat kunnen we doen om onze aarde te behoeden voor uitputting van haar elementaire energiebronnen en hoe pakken we dat aan?* Het verklaren, beschrijven en kennen van het vraagstuk - iets waar veel wetenschappers zich toe beperken – wordt dan opgevat als een onderdeel, een (deel)*activiteit*, als het lérende aspect van verduurzamen.

Omgevingsverandering en zelfverandering – zelfreflectie, nadenken, leren en je eigen gedrag beïnvloeden - zijn in het verduurzamen fundamenteel met elkaar verbonden.

Ook dit klinkt weer zo eenvoudig, maar is in de praktijk bepaald geen vanzelsprekendheid. Ik kom hier nog op terug.

Een meer-actoren benadering van onderop: naar een brede beweging

Als we het hebben over veránderen, dan spreken we over een actief werkwoord: daar wordt dus gewérkt!. Dan vatten we de mens – individueel en als collectief – op als als een *bundel van energie*, als een actief handelingsstelsel, als een veranderaar. En dat veranderen doen we samen!

Bewoners, boeren, bouwbedrijven en andere groepen zijn boos. Ze protesteren. We kunnen zeggen: zet politici, bedrijven, bewoners en boeren bij

elkaar om zelf met elkaar plannen te ontwerpen, uit te voeren en te evalueren in verband met vermindering van de uitstoot van stikstof. Spreek ze aan als mede-subjecten van veranderen, zou Paulo Freire zeggen. Als we verschillende personen met verschillende achtergronden, belangen en perspectieven bij elkaar zetten, vergroten we wellicht de kans dat er sprake is van een *meer bevredigende afstemming* op de meervoudigheid van het vraagstuk en wordt de kans op een effectieve aanpak in een complexe context als het stikstofprobleem daarmee vergroot!

Ja, maar moeten we die verschillen in zo'n meer-actorenbenadering allemaal mee laten tellen? De ene opvatting is toch niet evenveel waard als de andere? Is er trouwens wel *behoefte* aan een dergelijke bottom-up benadering van verduurzamen? Waarom laten we de politiek niet gewoon dwingend opleggen wat er *moet* gebeuren: die dialoog hebben we niet nodig!

Veel politici en wetenschappers weten precies, of denken precies te weten of denken te moeten weten, wat anderen moeten doen: de technische en praktische oplossingen zijn ons bekend, maar hoe krijgen we de mensen daarin mee, zo vragen ze zich af? Hoorde ik dat ook in het verhaal van Maresa Oosterman? Uit zulk een probleemdefinitie klinkt, hoe goed de bedoelingen daarachter ook zijn, een monologisch denken en een *eenzijdige* top down benadering van verduurzamen. Maar uit wetenschappelijk onderzoek is toch gebleken..... Dat zijn toch feiten! En natuurlijk: klimaatfanatici, klimaatsceptici, klimaatontkenners, ze definiëren de probleemsituatie telkens heel anders. Maar betekent dat dan, dat wij hier als weldenkende en betrokken veranderkundigen die andersdenkenden vandaag eens goed de oren moeten gaan wassen? Gaan we nog steviger positie innemen in een toch al zo gepolariseerd debat? Gaan we openlijk of heimelijk uit van de gedachte: 'wij zijn goed' (wij hebben het bij het recht eind) en 'zij zijn slecht' (zij denken verkeerd)? Is dat uw onderliggende bedoeling van dit symposium?

Een interdisciplinaire benadering

Het pleidooi voor een meer-actorenbenadering van onderop is kennelijk niet het hele verhaal. We zouden ons dan moeten opstellen als *procesdenkers* - zo van 'U vraagt, wij draaien' - die de belanghebbenden bij elkaar brengen en hen helpen om samen in dialoog plannen te maken en uit te voeren? Is het eigenlijk zo eenvoudig?

Nee, een meer-actorenstrategie is op zichzelf nog geen garantie dat de strategie van veranderen deugt en inderdaad effectief bijdraagt aan de noodzakelijk gewenste veranderingen. Veel autoritaire leiders in de wereld en zelfs klimaatontkenners onder hen, zijn heden ten dage langs democratische weg gekozen. De meerderheid heeft kennelijk niet altijd gelijk, ook niet in een wijkgerichte aanpak met bewoners.

We moeten dus iets toevoegen aan de meer-actorenbenadering, namelijk: de noodzaak van een *kritische reflectie vanuit systéémdenken* op het handelen van mensen. Alle belanghebbenden in het verandertraject worden uitgenodigd om naar de wereld te kijken als een *dynamisch geheel van onderling verstrengelde relaties en interacties*, en wel tussen natuur (fysische omgeving), mens (met zijn bewustzijn) en maatschappij (de verobjectiverde menselijke geest). Dit zijn de drie werelden die Karl Popper onderscheidt in zijn ontologische visie op de werkelijkheid.

Aan de duurzaamheidsagenda willen we toegen: een reflectie op de **systemische samenhang** tussen de vaak strijdige belangen van deze drie onderling nauw verbonden werelden. Die inhoudelijke reflectie willen wij als Kring Andragologie ondersteunen en faciliteren om langs *die* weg toe te werken naar praktische oplossingen. Een dergelijke omweg (systemische feedbacklus) is nodig om doelmatig te handelen in complexe en chaotische situaties. Het zijn de *trage vragen* (waar de filosoof Harry Kunnenman (2017) over spreekt), waar geen snelle of eenduidige oplossingen voor klaar liggen. De complexiteit vraagt om *interdisciplinair* denken. Bij iedere ecologische ingreep heb je in de praktijk te maken met economie, met politiek en met de culturele en persoonlijke dimensie van verduurzaming.

Als we denken vanuit die systemische samenhang tussen die drie werelden van natuur, mens en maatschappij, dan stuiten we op veel *tegenstrijdigheden* in waarden en belangen en op de vraag hoe we die op elkaar kunnen afstemmen.

Voorbeelden:

- Denk aan de tegenstrijdigheid tussen enerzijds minder CO2 uitstoot van industriële vervuilers en anderzijds het mogelijk verlies aan werkgelegenheid en verplaatsing van bedrijven naar andere landen in de wereld.
- Of denk aan duurzaamheidsprojecten en -maatregelen die leiden tot grotere sociale ongelijkheid.
- Bosbouw kan CO2-uitstoot compenseren, maar veroorzaakt op haar beurt andere ecologische problemen.
- Of denk aan tegenstrijdige belangen van de commercie en sociale belangen van de leefomgeving.

Pleidooi voor een nieuw soort van integraal denken

We willen bevorderen dat mensen *meervóudig leren denken in tegenstellingen en verbindingen tussen de drie werelden* van natuur, van de mens met zijn handelingsvermogens en van de maatschappij, met zijn economisch, cultureel en politiek-juridisch systeem). Dat is *een geheel nieuw* soort van denken, ook voor sociale veranderprofessionals die de natuur een plek zullen moeten geven in hun opvatting van wat 'psychisch' en 'sociaal' is. Ingewikkeld, omdat het vraagt om een grondige heroriëntatie op onze manier van kijken naar de wereld als drieenheid van natuur, mens en maatschappij.

- Allereerst *een heroriëntatie op de natuur* (we spreken dan van ecologische verduurzaming). Volgens een hele verzameling van geologen bevinden we ons in een nieuw geologisch tijdperk: het Antropoceen, waarin de mensheid als nooit tevoren zijn invloed op de aarde doet gelden. In dit geologisch tijdperk zijn natuur en cultuur nauw met elkaar verstrengeld, aldus de Franse filosoof en wetenschapsantropoloog Bruno Latour (Oog in oog met Gaia, 2017). Dat verstrengeld zijn vraagt om een ander begrip van 'natuur' (minder opgevat als harde feiten, als naturalistisch concept) en anders kijken naar onze 'cultuur' (minder opgevat als een zuiver intersubjectivistisch concept) (Dus voorbij het dualistisch denken over geest en materie).

Integraal kijken naar de wereld betekent: haar zien als een onderling nauw verbonden *groei-en voedingsnetwerk van relaties*. We zien dan dat alle levende organismen in de natuur (niet alleen wij als mensen) een bepaald handelingsvermogen (agency) hebben, een zekere kracht om invloed uit te oefenen op hun omgeving, ter bevordering van *hun éigen ontwikkeling*. Zo pompen planten door te groeien, kooldioxide (CO₂) vanuit de lucht de bodem in en wordt de wolkenlaag beïnvloed door organismen in zeeën en oceanen. De aarde is een levend organisme met het vermogen van (door niets en niemand bewust gestuurde) zelfregulering. Een nauw onderling verstrengeld geheel van zelfregulatoire krachten, zonder piloot en zonder hiërarchie. En van dat levend ecosysteem is ook de mens als levend organisme met een zelfbewustzijn deel van.

Zo kunnen wel leren kijken naar de natuur! Dat past in ons antropoceen tijdperk.

- Integraal denken vraagt ook om een *herbezinning op de economie* en haar waardenoriëntatie (economische verduurzaming): produceren en consumeren

moeten sociaal-ecologisch verantwoord worden (afgestemd zijn op het ecosysteem, de community van met elkaar interacterende levende en nietlevende soorten in een bepaald gebied) en niet worden opgeofferd aan het op winst en eigenbelang gerichte handelen. Het wereldwijde risico van klimaatverandering vormt een soort dwingend, collectief geweten dat het anders *moet*, (wordt de natuur zo is misschien nog onze redding?) omdat ons economisch systeem een regelrechte bedreiging is van ons voortbestaan. Een systeem van produceren en consumeren dat niet deugt, moet niet langer blijven bestaan en mag in die zin dus *niet* duurzaam zijn.

- Integraal denken over de wereld vraagt ook om *een heroriëntatie op de politiek* (politieke verduurzaming): Hoe creëren we een door burgers gedragen toekomstbestendig bestel dat op nationaal en internationaal niveau bijdraagt aan herstel van de balans tussen de waarden van natuur, mens en maatschappij. Eenzijdig nadruk leggen op nationale soevereiniteit en onafhankelijkheid zijn obstakels voor het overleven van de mensheid.
- Tenslotte: *Een heroriëntatie op de cultuur van de samenleving* (sociale verduurzaming) die de zelfregie van mensen niet onteigent, maar die bijdraagt aan versterking het zelfregulerend vermogen van mensen om met elkaar een cultuur te creëren waarin we de aarde *en dus ook onszelf* behoeden voor uitputting van elementaire energiebronnen. De wereld bevindt zich niet 'ergens daarginds', maar zit in ons en is deel van ieders leven. Zo is onze menselijke rede het vermogen van ons bewustzijn om de wereld op afstand van onszelf te beschouwen, terwijl we er tegelijkertijd met huid en haar mee zijn verstrengeld! Die verstrengeling in ons vraagt om een *kosmopolitische kijk op het Zelf van de mens*.

Deze kritische heroriëntatie op de balans tussen natuur, mens en maatschappij willen we vandaag bevorderen.

Allemaal mooie gedachten en voornemens, zult u zeggen, maar HOE pakken we dat aan?

Voorbeeldsituaties als vertrekpunt

Welnu, in de praktijk van veranderen is de *praktijk* het vertrekpunt: voorbeeldsituaties van wat mensen op dit moment al doen of gedaan hebben aan verduurzaming: hoe pakken ze dat feitelijk aan, hoe zijn ze in hun eigen praktijk hiermee bezig?

Dat is de eerste stap die we in een verandertraject zetten: we focussen onze aandacht op **concrete handelingsituaties** van de betrokkenen (bijvoorbeeld hoe mensen bezig zijn met duurzaam consumeren, scheiden van afval of hergebruik van goederen).

Bij verduurzamen is de *insteek* vanzelfsprekend de ecológische waarden en niet financieel-economische of politieke belangen: bijvoorbeeld ‘wat doen boeren al aan het stikstofprobleem’ staat voorop en niet het bouwprojectprobleem of de financieel-economische positie van de boeren. Dat komt er logisch gezien pas in tweede instantie bij.

De kritische dialoog

In die voorbeeldsituaties gaan we in eerste instantie op zoek naar het *binnenperspectief* van de betrokkenen en met name naar de (bewust en vaak onbewuste) intenties of referentiewaarden van hun gedrag *en* hoe ze die in die situaties daadwerkelijk proberen te realiseren. Het gaat hier in de kern om *wental contrasting*: de confrontatie tussen iemands wenselijke waarde en de feitelijk in het gedrag gepraktiseerde waarde.

Vanuit getoond respect voor die eigen waardenopvattingen kan – via een kritische dialoog – worden gezocht naar (bevredigende) *afstemming* van deze waarden op de ecologische, maatschappelijke en ook op de persoonlijke context.

Vanuit dat kritisch zelfonderzoek van voorbeeldsituaties wordt dan met elkaar gezocht naar *gedeelde waarden die we met elkaar* (vaak al onbewust) *delen* en vandaaruit weer naar concrete oplossingen en manieren om die te gaan realiseren.

Verduurzamen wordt zo een gedragen, open en misschien wel gezellige bezigheid!

Dat is in grote lijnen het circulaire proces van verduurzamen!!

De grenzen stellende dialoog

Basisvorm van dit sociaal veranderproces is de dialoog tussen medeveranderaars. Dat klinkt ook weer zo eenvoudig. Maar wat is dat eigenlijk? Wat verstaan we onder die dialoog?

Een dialoog tussen mensen – die we vandaar ook willen voeren met elkaar - vraagt om een tolerante houding ten opzichte van elkaar, maar dan wel een houding die niet leidt tot onverschilligheid voor de uitkomst ervan of waarin je niet al bij voorbaat gaat mikken op een compromis. We hoeven het niet noodzakelijkerwijs helemaal met elkaar eens te zijn. Dat is niet de essentie van een dialoog.

Een dialoog zouden we kunnen omschrijven als *een vorm van communicatief handelen vanuit een eigen autonome en verantwoordelijke positie in het systeem*: geen slappe thee, maar duidelijk voor je eigen waarden en verantwoordelijkheden uitkomen, maar daarbij tegelijkertijd wel (ook emotioneel) betrokken blijven. Basaal is de competentie van mensen om in je autonomie (in het ontwikkelen van je zelf) verbonden te blijven en in je verbondenheid met de ander en het andere autonoom te blijven. Het is de kunst om deze twee fundamentele menselijke behoeften (en misschien wel de behoeften van alle levende organismen) tegelijkertijd te bevredigen. Roel Bouwkamp heeft in zijn proefschrift 'Helen door delen' (1999) dit mooi beschreven.

In zo'n *grenzen stellende* dialoog is er geen minachting voor de waarheid van feiten over hetgeen bijvoorbeeld wetenschappers en politici over de aarde ons voorhouden. Een minachting voor de waarheid is even verwoestend voor het klimaat dan een fanatiek beleden waarheid (Prinzipiënreiterij) die geen dialoog nog duldt. De talrijke spanningen, wreedheden, onzekerheden en domigheden van de mensheid (en van veel van haar hedendaagse machthebbers) die dagelijks via de media tot ons komen, kunnen de behoefte bij ons versterken om zodanig te radicaliseren dat we ook zelf gaan bijdragen aan vernietiging van alles wat ons nog aan vrijheid rest.

Een dialoog veronderstelt grenzen, maar in een (elkaar beïnvloedende) verbondenheid met de ander. Volgens de befaamde Amerikaanse fysicus David Bohm (in zijn mooie boek 'Over dialoog', 2018) is een dialoog niet slechts een debat of discussie, maar een ontmoeting tussen mensen in hun 'gehele zijn'. Een dialoog kan ook niet worden *gedetermineerd* door wetenschap (experto-cratie) of politiek (polito-cratie: politieke dictatuur) vanuit een houding van: Wij weten precies wat goed is voor de mensen! Van buitenaf opgelegde grenzen worden in een dialoog niet simpelweg voor lief genomen, maar vertaald in mogelijkheden om met elkaar de eigen doelen te realiseren. Vrije ruimte tussen individuen, groepen en naties is een noodzakelijke voorwaarde voor het creëren van een duurzame toekomst van de aarde. De kennis en inzichten van terzake deskundigen en juridische instanties worden in een dialoog slechts behandeld als normatieve oriëntatiekaders die ook ruimte laten voor eigen

visie en invulling door de betrokken actoren in het verandertraject. Dat vraagt om een open en bescheiden opstelling van politici en deskundigen.
Lastig!

Aandacht voor competentieontwikkeling

Een laatste belangrijk punt in mijn beschouwing betreft de aandacht voor competentieontwikkeling in het bezig zijn met verduurzaming. We willen de noodzakelijke materieel/technische en maatschappelijke condities realiseren (bijv. een meer extensieve manier van landbouw bedrijven) en tegelijkertijd de handelingscompetenties van mensen aanspreken en versterken in het verantwoord omgaan met de wereld en het zoeken naar de juiste maat van afstemming op wat *deugdzaam leven voor jou* is. Competenties bevatten ook een aspect van deugdzaamheid.

Conditieverbetering en competentieontwikkeling horen bij elkaar. Voorbeeld: De kwaliteit van de lucht (conditie) en de competentie van mijn lichaam maken tesamen uit dat ik astmatisch ben. We zien continue wisselwerkingen en verstrengelingen tussen de verschillende krachten (agentia) van natuur, mens en maatschappij.

Dat brengt ons dan ook op een andere kritische vraag voor vandaag (Je ziet wel: het wordt een kritisch symposium!): Is de aandacht voor competentieontwikkeling in de duurzaamheidstrajecten vaak niet een ondergeschoven kindje? We plaatsen zonnepanelen, maar wat leren we daarbij over onze aarde en hoe we daarmee omgaan? Is daar ook aandacht voor?

In het boek heb ik deze competenties van verduurzamen, op basis van praktijkgerichte onderzoeken die ik heb verricht, uitgewerkt in *drie soorten*:

- Verduurzamen heeft allereerst betrekking op *cognitieve handelingscompetenties*. Systemisch leren denken. Nadenken over welke keuzes we, bewust en vaak onbewust, maken in relatie tot zichzelf en de omgeving? Als je het benodigde geld hebt, kun je kiezen voor een nieuwe auto of voor verduurzaming van je woning. Als je geen geld hebt, kun je zoeken naar subsidiemogelijkheden en samenwerking met de buurt (zie voorbeeld aan het begin van mijn verhaal). Keuzes en referentiewaarden in ons gedrag hangen samen met onze definitie van de probleemsituatie en het adequaat inschatten van je invloedsmogelijkheden in de situatie. Strategisch leren denken over hoe we met elkaar het klimaatprobleem gaan oplossen.

- *Intrapersoonlijke handelingscompetenties*: Verduurzamen is niet alleen een cognitieve handeling/bezigheid. Emoties, behoeften, passies en ervaringen spelen een belangrijke rol in ons gedrag. Ze liggen op straat! Door aandacht voor de innerlijke processen, discrepanties en afstemmingen tussen verschillende zelf-aspecten (onze natuur, ons verstand, ons gevoel, onze eigenschappen en sociale rollen) maken we verduurzamen tot een duurzaam bestanddeel van onze identiteit. Besteden we hier inderdaad aandacht aan?
- *Omgevingsgerichte handelingscompetenties* (op ecologisch, technisch, economisch-politiek-juridisch en sociaal-cultureel gebied). Denk hierbij ook aan versterking van ons vermogen om macht te mobiliseren, acties te ontketenen, onze invloedspositie in de samenleving te verbeteren teneinde de balans met de natuur te herstellen.

Beste mensen

Er gaapt in het boek een gat tussen de voorbeeldsituaties die erin staan en het reflectiemodel met zijn negen basiscompetenties van verduurzamen. Het boek (en ook mijn verhaal) is een gedachte-experiment dat nog op zijn empirische merites beoordeeld moet worden in onderzoek naar verduurzamen (zoals we dat ook in de middagsessies gaan doen aan de hand van aandachtspunten die ik hier heb besproken). Cor van Dijkum zal nu in zijn verhaal verder ingaan op de mogelijkheden van onderzoek.

Zelf wil ik eindigen met een kleine persoonlijke noot.

In deze zorgelijke tijden van opwarming van de aarde, terrorisme, onzekerheid, angst, vreemdelingenhaat, voortdurend oorlog en dreiging van geweld enzovoort, ervaren velen van ons dat ze moeten vechten tegen een neiging tot alarmistisch denken, tegen gevoelens van onmacht, tegen zwartkijkerij en tegen cynisme over de mogelijkheden tot verandering. De Andragologie, historisch gezien een nog jonge interventiegerichte loot aan de tak van de sociale wetenschappen, verwijst naar een positief gerichte benadering die ons houvast kan geven in het blijven geloven dat we met elkaar de wereld een beetje beter kunnen maken en kunnen behoeden voor zelfvernietiging. Voor mij is de sociale veranderkunde een liefdevol antwoord. En zo'n liefdevol antwoord is actueler dan ooit!!

Dr. Gerard Donkers